

Az öngyűlölettől a sorsközösségig

Egy pszichiáter útja a zsidósághoz

KÖRMENDI BALÁZS: ZSIDÓ GYÓNÁS. INTERART STÚDIÓ, 1990. 223 OLD. 142.– FT. AZ ELŐSZÓT ÍRTA: BÁRDOS PÁL

Zsidó gyónás? Ez a különös cím is jelzi, hogy nem mindennapi könyvet tart kezében az olvasó. A szerzőként feltüntetett Körmendi Balázs nem más, mint dr. Kulcsár István pszichiáter – az ő majd’ ötven évvel ezelőtt papírra vetett „gyónását”, önvallomását tartalmazza ez a kötet. Ki volt tulajdonképpen Kulcsár doktor? Orvos, pszichológus, lapszerkesztő, munkásmozgalmi harcos, cionista vezető – most megjelent könyvében pedig felfedezhetjük benne az író is.

Az 1901-ben Magyarországon született és 1986-ban Izraelben elhunyt Kulcsár István nőgyógyászként kezdte pályáját, de csakhamar áttért az ideg- és elmegyógyászatra. Mint pszichiáter a freudi pszichoanalízisről levált iskolák egyikének, Alfred Adler mélylélektani irányzatának, az úgynevezett individuálpszichológiának volt a híve, és a két világháború között vezető szerepet játszott a magyarországi individuálpszichológiai mozgalomban. Könyveket írt Adler tanairól (1), és az ő fordításában jelent meg (másodszor éppen a közelmúltban, 1990-ben, a Göncöl kiadónál) mesterének *Emberismeret* című könyve. Kulcsár azon Adler-követők közé tartozott, akik – hűen mesterük Freudénál is határozottabb szociális érzékenységéhez – különösen nagy jelentőséget tulajdonítottak a pszichés zavarok társadalmi okainak és feltételeinek. (Adler marxista követői Németországban külön mozgalmat hoztak létre, amelynek vezéralakja Manés Sperber volt, a Hitler hatalomra jutása után Franciaországba emigrált író és gondolkodó.)

Kulcsár legjelentősebb vállalkozása ebben az időszakban az Adler-könyvvel azonos című folyóirat, az *Emberismeret* volt, amelyet egy másik adlerianussal, Székely Béla pszichológussal és újságíróval együtt szerkesztett. A folyóiratból összesen öt szám jelent meg, 1934 és 1936 között. (2) Az *Emberismeret* baloldali pszichológusok, orvosok, társadalomtudósok és írók színvonalas fóruma volt; benne elsősorban a kor divatos freudo-marxista és „adlero-marxista” nézetei kaptak helyet. Kulcsár doktor munkásmozgalmi tevékenysége során is „emberismerettel”, lélektani felvilágosítással foglalkozott; a szocialista orvosok egyesületében és különféle szakszervezetekben tartott vitaesteket, pszichológiai előadásokat. Az egyik ilyen előadá-

son ismerkedett meg a lélekelemzés (és annak a marxizmussal való összekapcsolása) iránt erőteljesen érdeklődő József Attilával, s a vele kötött barátság életre szóló, meghatározó élményévé vált. A *Zsidó gyónás* egy helyén „Attiláról, a költőről” mint környezetének és ismerőseinek legnagyobbikáról beszél, akihez, mint írja – „esztendőkön át szerető barátság fűzött, míg az örület és a maga választotta halál szakadékába nem bukott”. És még hozzát teszi azt is, ami talán az egész *Zsidó gyónás* egyik kulcsmondata: „Ő (mármint Attila) volt az egyetlen, igazi, nem zsidó barátom, ő, aki túl és felül volt már a földi különbségeken” (147. old.).

Az *Emberismeret* öngyilkossággal foglalkozó tematikus számában jelent meg a költő *Öngyilkosság* című írása, amelyet Kulcsár rendelt meg tőle, anélkül, hogy – mint egy 1984-es interjújában (3) elmondotta – akkor tudomása lett volna József Attila gyermekkori öngyilkossági kísérletéről. Kapcsolatuk történetében különös szerepet játszott egy másik József Attila-írás is, *A lebukott* című vers. A vers kéziratát Kulcsár lakásán találta meg a rendőrség; a lázító tartalom miatt a költőt és az orvost egyaránt perbe fogták. (Ügyüket 1933-ban, a kommunista diákok ügyével együtt tárgyalták.) A per történetéről szóló – olykor ellentmondásos – beszámolókat szerint Kulcsár olyasmit vallott a rendőrségen, hogy József Attila analitikus kezelésre jár hozzá, a vers egy analitikus ülés során hangzott el mint „szabad asszociáció”, az tehát nem egyéb, mint pszichopatológiai dokumentum. Az 1984-es interjúban Kulcsár megerősítette a történetnek ezt a verzióját, (4) és azt is hozzátette, hogy József Attila valójában sohasem volt páciense, ugyanakkor eredetileg ő ajánlotta a költőnek Gyömrői Editet analitikusként. Ugyanennek az interjúban a végén így nyilatkozik Kulcsár: „Készülök *Zsibvásár* címen egy emlékezőkötetre, amelyben gondolati asszociációk fűzérére keresztül mondanám el mindazt, amit átéltem. S ebben többek között József Attilával kapcsolatos emlékeimet is szeretném még megírni.”

Sajnos, ez az emlékezőkötet nem készült el, legalábbis mind ez ideig nem került a nyilvánosság elé. Lehetséges, hogy Kulcsár doktor a *Zsidó gyónás* kibővítésére, folytatására gondolt? Ezt valószínűsíti, hogy fent idézett kijelentése most megjelent

könyvére is érvényes: a *Zsidó gyónás* ugyancsak gondolati asszociációk füzérére épül. Kulcsár „gyónása” a szakavatott lélekelemző önvallomása. A lélekelemzés tárgya ezúttal a zsidó lélek, amely csaknem elveszíti magát az asszimilációban, de végül megtalálja a zsidósághoz visszavezető utat. „Az áthasonult zsidó lélekben rejtező furcsaságok és idegenségek (...) – írja – nagyobb részt *nem-tudatos lelki tartalmak*, és csak annyira valóságok, mint a kisgyermekkori nemi rezdületek vagy támadó indulatok mélyre süllyedt maradványai a felnőtt lelki életében. Hatásuk nem a világ, hanem hordozójuk ellen irányul” (29. old.).

A mélylélektani megközelítés nagy előnye a fegyelmezett – mondhatnánk „profi” – önmegfigyelés. Kulcsártól távol áll mindenféle ömlengés, szentimentalizmus, „lelkizés” – de a tudományoskodás is. Munkája nem valamiféle pszichopatológiai esettanulmány – önmagáról; a freudi és adleri szemléletet ortodoxia nélkül alkalmazza, s nem erőlteti rá az olvasóra. Élettörténetét, fejlődését, lelki zavarait és konfliktusait nem önmagukért tartja érdekesnek, hanem azért, mert azok valami fontosabbat, általánosabbat képviselnek. Hogy miért és hogyan, azt pontosan meg is fogalmazza Kulcsár: „... az egész vallomás nem is tartoznék másra, legfeljebb volt analitikusomra, mint utólagos adalék. Így is lenne valóban, ha ez irányú lelki fejlődésem nem lenne *típusos*, ha nem láttam volna szakasztott mását barátaimon, munkatábori bajtársaimon, betegeimen” (46. old.).

A *Zsidó gyónás* nagy témái: az asszimiláció, a zsidó öngyűlölet, az „áthasonult zsidó” csoportközi, társadalmi helyzete, és végül a nehéz és lassú öntudatra ébredés, amelyet az üldözöttség következtében kialakuló sorsközösség tesz véglegessé, visszavonhatatlanná. Kulcsár e nagy témákat belülről, személyesen, saját élményei révén vizsgálja. Nem klasszikus önéletrajzot ír: a kort, a háttér, a tízes, húszas és harmincas évek Magyarországnak világát jelzesszerűen, mint a belső történések keretét mutatja be, neveket, helyszíneket alig említ (József Attila is csak keresztnevén szerepel). Ugyanakkor társadalomtörténetileg is hiteles képet kapunk a korabeli magyar értelmiség egyes csoportjairól: az egyetemistákról, a szocialistákról, az orvosokról és pszichoanalitikusokról stb.

Kulcsár vallomásának elején megismertet bennünket származásával, családjának történetével, szüleivel, gyermekkori emlékeivel. Kirajzolódik a századforduló tipikus magyar zsidó kispolgári családjának képe: a hagyománynak már csak egyes elemeihez és azokhoz is többnyire külsődlegesen, felületesen ragaszkodó, nyelvben, szokásokban, ízlésben, kultúrában a többségi társadalommal azonosuló, népszínműveket kedvelő és betyárnótákat éneklő „izraelita vallású” férfiaké és nőké, akik viszonylag problémamentesen, látványos

identitásválságok nélkül élték a maguk szűkre szabott életét az első világháború előtti „boldog békeidőkben”. Kulcsár finom elemzései plasztikusan elénk tárják a felbomló zsidó kispolgári család szerkezetét, rámutatva a nők egyre dominánsabb szerepére, a zsidó hagyomány folytonosságát képviselő apa tekintélyének végzetes meggyengülésére. E kispolgári család megkopott vagy kiürült értékrendszerével szemben Kulcsár, mint megannyi nemzedéktársa, a lázadás útját választotta.

Ennek a lázadásnak a legkézenfekvőbb útja a zsidóság megtagadása, a teljes asszimiláció vállalása volt. Kulcsár beszámol nyílt lázadásának, a zsidóság elhagyásának első, fájó emlékéiről, a bar micvó elutasításáról, és végigvezeti az olvasót későbbi identitáskereséseinek színterein. Az új identitás keresésének elsősorban morális indítéka volt: „A zsidó gyerek nem úgy tagadja meg családját, mint a bakter miniszteriális fia, vagy ha igen, csak a rossz szellemű teszi azt. Érvényesülés végett. *A zsidó gyerek, ha családjá zsidó voltával tudattalanul vagy tudatosan szembekerül, erkölcsi eszmék készítésére, úgy érzi, morálisan cselekszik. Úgy igyekszik övéi szellemétől megszabadulni, mint más a bűntől*” (59. old.). Ilyen morális indíték alapján történt a magyarsággal való azonosulás kísérlete, amelynek elsősorban a fantáziabeli oldala a figyelemre méltó: „képzeletemben nemzeti szabadsághős szerettem volna lenni” – állapítja meg Kulcsár (60. old.). A magyarság inkább csak elvont, eszmei tartalmában léteztetett számára, hiszen a magyar történelmi osztály tagjaival a valóságban alig érintkezett. A másik ilyen morális indítékú tett a kiterés volt, a református hit felvétele, amely mögött ugyancsak ott volt a fantázia: igazi kereszténynek, „ideálisan elképzelt nem zsidónak” lenni (91. old.). Végül, természetesen a társadalmi igazságtalanságokkal szembeni erkölcsi felháborodás vezette Kulcsárt a szocialista munkásmozgalomhoz – ám ebben is fontos szerepet játszik a hősi fantázia, a konspiráció kockázata, a lebukás veszélye iránti romantikus vonzalom.

Zsidónak lenni tehát bűn, amelyet az ember csak hősi áldozattal – magyar szabadságharcosként, forradalmárként, igazi keresztényként – vezekelhet le. Nem kell túlságosan messzire mennünk, ha analógiákat akarunk találni: Balázs Béla magyarsága, Lukács György bolsevizmusa, Sinkó Ervin krisztianizmusa. Kulcsár azonban – e nagy kortársaktól eltérően – hamarabb és következetesebben felismeri ezeknek az azonosulásoknak az ellentmondásait, zsákutcáit, elsősorban persze – lélekelemző tapasztalatának megfelelően – a belső, olykor eleinte tudattalanul ható konfliktusokat. Mégis, mintha Bibó István is Kulcsár István modellje alapján formálta volna 1948-as nagy zsidókérdés-tanulmányában a magyarországi zsidó asszimiláció felemás, ellentmondásos mivoltával kapcsolatos gondolatait.

A *Zsidó gyónás*-ban pontos, találó megfogalmazásokat találunk arról, hogy milyen is az asszimilálódó zsidó társadalmi helyzete, a zsidóé, akitől a környezet elvárja az azonosulást, ugyanakkor ezt vétkéül rója fel. „Aki önmagával mindig egynek érzi magát, nem értheti meg, mi megy végbe egy izraelita gyerek lelkében, amikor a dolgozatában azt írja: »Öseink a Vereckei-hágón jöttek be«, és a tanár piros ceruzájával megkérdőjelezi az »öseink« szót.” (58. old.) Vagy, másképpen: „... a zsidó, aki keresztény én-t állít fel magában, alkalmazkodásáért nem nyeri el a befogadást, sőt gyanakodva nézik. A gój úgy érzi, hogy ha a zsidó megtagadja a zsidóságát, bizonyára valami rút és bűnös dolgot tagad meg, és ha eddig nem is volt antiszemita, most figyel” (60. old.). Paradox módon éppen ez az, ami a teljes azonosulást lehetővé teszi: zsidó és nem zsidó egyetért abban, hogy zsidónak lenni – bűn. Innen a zsidó öngyűlölet, amelynek konkrét megnyilvánulásaival és tudatlan lelki hátterével egyaránt részletesen foglalkozik Kulcsár, többek között éppen a zsidó viccek kapcsán. „Az áthasonult zsidó igyekszik nevetségessé tenni magát, miközben fél szemmel a gójokra sandít, egyetértenek-e vele a másik zsidó kicsúfolásában. Úgy gondolja, hogy azzal, ha a másik oldalra áll, kivonhatja magát a zsidó sorsközösségből” (93. old.). Innen a görcsös erőfeszítés: az asszimiláltság túlhangsúlyozása, színlelése, a vele való nyilvános kérdés, amely azonban a külső diszkriminációnak és az öngyűlöletnek újabb és újabb hullámaint váltja ki. Kulcsár következetesen végigjárja az öngyűlölet különféle dimenzióit. Elemzi például, hogyan nyilvánul meg az önmegvetés motívuma az egyik legnyilvánvalóbb asszimilációs stratégiában: a nem zsidó barátok és szerelmi partnerek iránti vonalomban. „*Hétköznapi szerelmem tárgya többnyire zsidó lány volt, szerelmes azonban később is mindig csak keresztény lányba voltam. (...) Égi szerelmem tárgya csak keresztény lány lehetett, mert a zsidó csak olyan, mint én (...)* a zsidót lenéztem önmagamban is” (74. old.).

Bizonyos értelemben asszimilációs zsákutcának bizonyult a másik jellegzetes asszimilációs stratégia, a forradalmi munkásmozgalomhoz való csatlakozás is. Kulcsár gúnyosan ír a „Marx-bóheréről”, akik „szemináriumon úgy magyarázzák Marxot, mint nagyapáik a Talmudot »klárolták«, elítélnék, lenéznek, megvetnek minden gondolatot, ami az Írással nem egyezik” (81. old.). Rendkívül jellemző az is, amit 1919-ről, Vörös Hadseregbeli élményeiről ír: „*Nagyon örültem, ha egy keresztény elvtársat ismertem meg. Ebben a magatartásban már benne rejlik az aggóató kérdés: hátha a forradalom nem az egész emberiség ügye, hátha mégiscsak a zsidók csinálják?*” (83. old.) Egy későbbi helyen a harmincas évek szektarianizmusáról szól, rámutatva arra, hogy a kommunisták a népi és

nemzeti érzést (magyart és zsidót egyaránt) a tőkés félrevezető csalétkének tartották, aki elő mert vele hozakodni, azt fasisztának bélyegezték. Szerinte ez a magyarázata annak, hogy a mozgalom elszigetelt maradt. „Mivel a zsidó szocialista nem akart zsidó lenni, a magyar munkás sem lehetett magyar” – állapítja meg Kulcsár. A mozgalomban szerzett ismerősei és barátai között egyedül a pártból eltávolított József Attila volt az, aki – mint korábban idéztük – a „földi különbségek” fölé magasodott.

A zsákutcák – magyarság, kereszténység, munkásmozgalom – az élettörténet logikája szempontjából mégis szükségesnek bizonyultak. Bizonyos értelemben éppen az ezekkel kapcsolatos élmények segítettek Kulcsárt abban, hogy visszatérjen a zsidósághoz: a magyarságban egy nemzeti közösséghez való tartozással, a kereszténységben a vallás intenzív átélésével, a munkásmozgalomban pedig a József Attila költészete által reprezentált egyetemes emberi értékrenddel ismerkedhetett meg, s ezeknek szintézisét találta meg a „megigazulásban”, egy újfajta zsidó identitástudatban, a zsidó nép- és sorsközösség vállalásában. Kulcsár részletesen beszámol a „disszimilációról” mint önmagán végzett tudatos, nehéz lelki munkáról, amelynek végeredménye saját zsidóságának elfogadása lett. Ezután jött a munkatábor, amely – mint írja: „már csak testet öltése volt zsidóvá tudatosulásomnak. Szinte vártam. Vártam a feszültség feloldódását” (189. old.). Munkaszolgálatosként már az a felismerés vezérelte, hogy sorstársai – bárhonnan jöttek is, bárkik, bármilyen emberek legyenek is – egyazon közösségi tagjai, ő pedig különös felelősséggel tartozik értük. A különös felelősségtudat pedig ismét a hősi fantáziában jelenik meg. „Mindegy, hogy furikot tol, iszapot lapátol vagy lelket elemez az ember, ha nem szabad. Izrael egyiptomi rabsága szimbólum. A fáraó, aki nem engedte ki, benne él. De hol az új Mózes, aki kivezet a rabszolgaság házából?” (207. old.).

A *Zsidó gyónás*, amelyet Kulcsár 1942 telén kezdett írni, és 1943 tavaszán fejezett be, a munkaszolgálatos élmények leírásával végződik. Az 1946. decemberi keltezésű utószóban Kulcsár azt írja önmagáról: „A szerző azóta megtalálta helyét az öntudatosra vált zsidóság sorában, és látja helyét a szabadságért és a tevékeny humanitásért küzdő szabad nemzetek oldalán.” Tudjuk, hogy Kulcsár István a negyvenes évek végén a Magyar Cionista Szövetség alelnöke lett, s egyidejűleg – kizárásáig – az MKP tagja. Nem sokkal a cionista mozgalom felszámolása után, 1950-ben kivándorolt Izraelbe, s ott haláláig pszichiáterként működött. 1945 utáni magyarországi működésének érdekes és fontos dokumentuma *A maradék zsidóság lelki keresztmetszete* című tanulmánya, (5) amely világszerte egyike az első olyan dolgozatoknak, amelyek

a holocaust utáni zsidóság pszichológiai problémáival foglalkoznak. Izraeli tevékenységének legismertebb fejezete ugyancsak a holocausthoz kapcsolódik: a jeruzsálemi Eichmann-perben pszichiáter-szakértőként vett részt. Szakértői munkája során többek között Szondi-tesztel vizsgálta a háborús bűnöst, és később Szondi Lipóttal közösen írt tanulmányban tette közzé Eichmann „öszön-profilját” és annak értelmezését. (6)

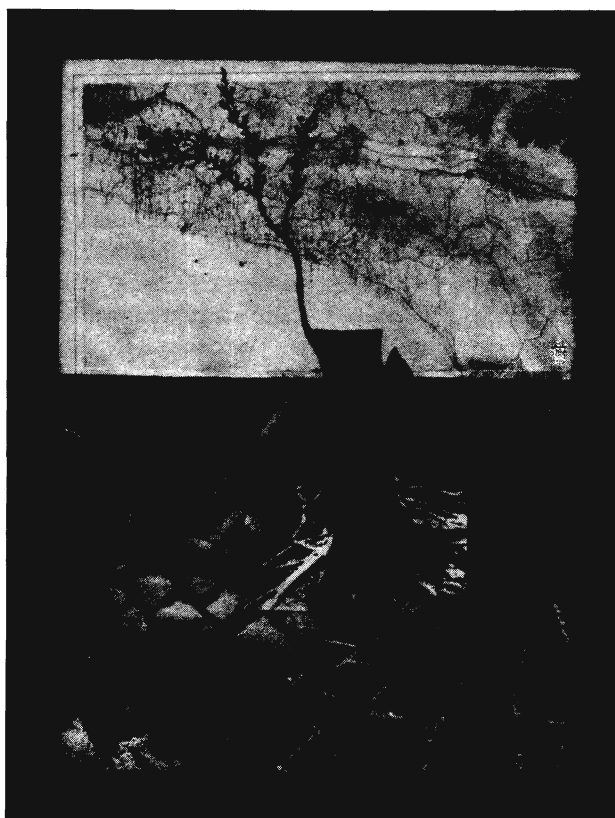
A *Zsidó gyónás* legvégén egy 1985-ből származó „kései utószó” olvasható, amelyben Kulcsár arról számol be, hogy amikor egy évvel korábban Magyarországra utazott, a magyarul megszólaló finác kérdésére – van-e valami elvámolnivalója? – elcsukló hangon válaszolt: nincs. Valószínűleg ez az epizód indíthatta a könyv hátoldalán olvasható ismertetés szerzőjét a következő szöveg megfogalmazására: „Valaki, aki 19 éves korában református hitre tér át, és képmutatásig menő asszimiláció után felfedezi a maga zsidó sorsát, öregkorában, tudományos karrier után és Izrael állampolgárként fölfedezi léte magyarságát...” Úgy hangzik ez, mint valamiféle magyar üdvtörténet, a magyarság végső igazolódása. Valójában azonban szó sincs erről. Kulcsár könyvének talán legszébb lapjain a szerelemről ír – a magyar nyelv,

a magyar költészet, a magyar tájak és a magyar nők iránti szerelemről. Olyan alapvető, elsődleges élményekről, amelyeket nem lehet eltagadni, amelyek egy egész életen át megőrzik érzelmi töltésüket, de amelyektől az ember nem lesz „magyarabb”.

Hogy itt esetleg valamilyen ellentmondás van? „Bele kell nyugodni, nem minden belső ellentét oldható meg. Ez sem” – írja Kulcsár István, a lélek-elemző (71. old.)

JEGYZETEK

1. *Bevezetés az individuálpaszichológiába*. Magyar Individuálpaszichológiai Egyesület, Schwartz nyomda, Bp. 1932. *Az individuálpaszichológia útjai*, Törekvés, Bp. 1934.
2. Az *Emberismeret* első, nem tematikus száma után (1934) a következő tematikus számok jelennek meg: *Az öngyilkos* (1935); *A pszichoanalízis mellett és ellen* (1935); *A tömeg* (1936); *Szerelem és ösztönélet* (1936).
3. „*En így emlékszem*”. József Attiláról Kulcsár Istvánnal. Murányi Gábor interjúja. *Magyar Nemzet*, 1984. szeptember 29.
4. A perről lásd: Bokor László – Tverdota György (szerk.) *Kortársak József Attiláról*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1987. I. köt. 782–783. old.
5. In: Dr. Benoschofsky Imre (szerk.): *Maradék zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945–46-ban*. A Budai Izraelita Aggok és Árvák Muinkaegetületének kiadványa. Bp. é.n. 34–39. old.
6. Szondi először névtelenül látta Eichmann anyagát, és a „vakdiagnózis” alapján megállapította róla, hogy az illető férfi „bűnöző, kielégíthetetlen gyilkolási indulattal”. Több mint egy évet kellett várnia, amíg Kulcsár feltárta a férfi kilétét. Eichmannról lásd: Szondi Lipót *Káin, a törvényszegő* című művét, amely egy kötetben jelent meg *Mózes, a törvényalkotó* című munkájával (Gondolat, Bp. 1987.).

JOSEF BEN PORAT: GYÖKEREK (VEGYES TECHNIKA)
HEGYIGÁBOR FELVÉTELE